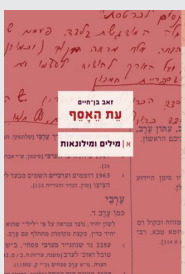
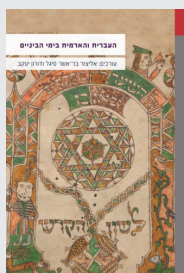
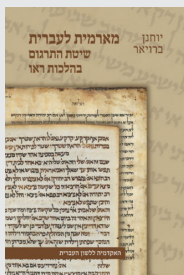
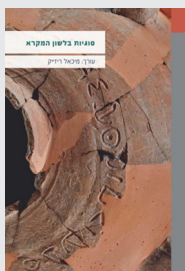

אבן דם

● ידיעון האקדמיה ללשון העברית מרחשוון תשפ"א

ספרים חדשים בהוצאת האקדמיה

פרטים נוספים
על הספרים ועל
מחבריהם ראו
במדור "חנות
הספרים" באתר
האקדמיה

האקדמיה בפנייה למשרדי הממשלה: השתמשו בחלופות עבריות

הרבות שהמגפה גורמת, אבל בבחירת השמות לפתרונות האלה יש נטייה למקבלי ההחלטות להשתמש במונחים לועזיים, והדוגמאות לכך רבות. אנחנו קוראים למקבלי ההחלטות במשרד ראש הממשלה, במשרד הבריאות, במשרד החינוך ובשאר משרדי הממשלה לחשוב עברית – גם כשמגפת הקורונה דורשת המצאות חדשות. המזכירות המדעית של האקדמיה עומדת לרשותכם, ואנחנו תמיד כאן מוכנים לסייע במציאת פתרונות עבריים.

(ראו עוד במאמרה של ראשת המזכירות המדעית רונית גדיש, בעמ' 2).

ההתמודדות עם מגפת הקורונה הביאה לשימוש רב במונחים לועזיים, דוגמת 'למידה היברידית', 'קפסולות', 'מבחן פרונטלי' ו'פרויקטור'. בעקבות כך פנתה המזכירות המדעית של האקדמיה במכתב פתוח למשרדי הממשלה, וקראה למקבלי ההחלטות להשתמש בחלופות העבריות הקיימות או לפנות לאקדמיה לעזרה במציאת מונחים עבריים מתאימים ועדכניים. כך נאמר במכתב: "ברור לכול שימי הקורונה מעמידים אתגרים רבים למשרדי הממשלה בכל התחומים, והערכתנו נתונה לכם על העבודה המאומצת לטובת אזרחי מדינת ישראל. בתוך כך מוצעים ונוצרים פתרונות מגוונים לבעיות

התעניינות רבה בסדנאות המקוונות של האקדמיה

בשל הנחיות משרד הבריאות האוסרות קיום כנסים ופעילויות מרובות משתתפים, מציעה האקדמיה בחודשים האחרונים מגוון של הרצאות וסדנאות מקוונות לציבור הרחב. הסדנאות זכו להצלחה רבה, ומכסת הנרשמים התמלאה בזמן קצר.

בין הסדנאות שהוצעו: סדנת עריכה לשונית של טקסטים, סדנת ניקוד בעשרה מפגשים, סדנה ללימוד כללי הפיסוק, סדנה לתרגול הכתיב המלא על פי ההחלטות משנת תשע"ז, סדנה לשיפור הטקסט המשפטי, ועוד. את הסדנאות מרכזת ד"ר אורלי אלבק, האחראית על מערך ההשתלמויות באקדמיה.

לצד הסדנאות הללו מציע אתר האקדמיה שפע של פעילויות מקוונות לכל המשפחה להעשרת העברית – חידונים, רשומות, הסכמים (פודקאסטים), דפי צביעה וסרטונים. על פי נתוני הגלישה באתר, משפחות רבות השתתפו ומשתתפות בפעילויות הללו.

נפטר פרופ' יהושע בלאו

ביום שני ב' במרחשוון
הלך לעולמו פרופ' יהושע בלאו
נשיאה השלישי של האקדמיה
בגיליון הבא של אָקָדָם ייוחד לו מקום נרחב
ויובאו דברים לזכרו

עוד בגיליון

- "מגפות, נגיפים וקפסולות" מאת רונית גדיש
- "שיחות עם עגנון על חברה ולשון" מאת אהרן בראדון
- למד לשונך – שמות מדוזות
- "מניין קיבל הפיל את החדק?" מאת אלכסיי (אליהו) יודיצקי ודינה סוקול
- "החיסון – מן האסכרה ועד הקורונה" מאת יעקב עציון
- מונחי רחצה לנוער העברי בחופי ניו יורק

מגבות, נגיפים וקפסולות

רונית גדיש

(במקום סימפטומים), וכן **ללא תסמינים** (במקום סימפטומים, ואפשר גם 'לא-תסמיני'). מונח נוסף שהיה מוכר רק לבעלי מקצוע הוא 'אקספוננציאלי' – ובעברית **מעריכי**, שקשור להעלאה בחזקה (המספר הרשום בנוסחת החזקה באות עילית קטנה הוא 'מעריך') – ומכאן 'שנעשה גדול יותר ויותר או מהיר יותר ויותר'.

לצד שימושים עבריים אלו ימי הקורונה מעלים שלל יוזמות ופתרונות לבעיות הרבות שהמגפה גורמת. אלא שבבחירת שמות ומונחים למיזמים ולפתרונות האלה יש נטייה למקבלי ההחלטות להשתמש במונחים לועזיים, והדוגמאות לכך רבות:

בצבא נולדו **הקפסולות** ועברו אחר כך לבתי הספר ולאירועים. "קפסולה" היא **כמוסה** בעברית. הרעיון הטמון בשיטת הכמוסות הוא הניתוק בין קבוצה לקבוצה – כל קבוצה סגורה וכמוסה בתוך עצמה. מי שלא נאה בעיניו שימוש זה יכול להמירו בקבוצות סגורות או בקבוצות קבועות. ואולי יש מקום לקביעת מונח ייחודי לציון 'קפסולה' אנושית.

לקראת בחינות הבגרות ובחינות הסמסטר באוניברסיטאות בסוף שנת הלימודים עלה הצירוף **מבחן פרונטלי** במקום **מבחן בכיתה** או **מבחן פנים אל פנים**. לקראת שנת הלימודים החדשה תוכננה תחילה **למידה היברידית** – שילוב של לימוד מרחוק ושל לימוד בכיתה – אך בהתערבות האקדמיה הוחלף המונח בצירוף העברי המתבקש **למידה משולבת**.

בתחילת הדרך הוכרז על מתחמי **דרייבאין** לבדיקות קורונה. ביוזמת ד"ר אבשלום קור הוצעה החלופה **היבדק וסע** – וזו אומצה בשמחה במגן דוד אדום. בהמשך החלו מופעים בשיטת 'דרייבאין' – וגם כאן אפשר וכדאי לחשוב על צירוף עברי, כגון **חנו וצפו** או **חונים וצופים** כפי שהציעו יועצות הלשון מטעם האקדמיה בתאגיד השידור ויועצי לשון בגופי שידור אחרים.

כשמונה **פרויקטור** לתוכנית 'מגן ישראל', עמלו יועצי הלשון ברשתות השידור להנחיל חלופה עברית בשידורים – **מנהל** או **ממונה**. לצד הפרויקטור הוזכרו **האופרטור** ו**הרגולטור**. גם כאן יש מילים עבריות מן המוכן כמו **מפעיל** או **מבצע** ל"אופרטור", וכנגד "רגולטור" – **מפקח** או **מאסדר**.

במכתב שנשלח למשרד ראש הממשלה, למשרד הבריאות, למשרד החינוך, למשרד האוצר ולמועצה לביטחון לאומי – ציינה המזכירות המדעית של האקדמיה כי היא עומדת לרשות המעוניינים, וכי היא מוכנה לסייע במציאת פתרונות עבריים.

ב-5 בספטמבר 1919 פרסם עיתון "הפועל הצעיר" מאמר תחת הכותרת "הלאמת המדיצינה בארצנו". הרקע לדרישה זו היה "מגפת האינפלוואנציה ההישפנית אשר עברה בזמן האחרון כסופה על פני כל העולם והפילה במשך זמן קצר חללים למיליונים מבין הכחות הצעירים". מן הפתיחה הזאת של המאמר אנו למדים כמה דברים על מילים הקשורות לתחום הרפואי.

הראשונה שבהן היא המילה המקראית **מגפה** – מילה זו שמרה על חיותה למן המקרא ועד עתה. אומנם במקרא מגפות הן בדרך כלל עונש מאת האל, אבל בדומה לימינו הן מחלות המפילות חללים רבים בבת אחת, ובדרך כלל המקרא (בדיוק כמו השלטונות כיום) מדווח על מספר המתים בהן. נציין שהמילה הנרדפת **נֶגֶף** ('וְהָיָה הַחֵל הַנֶּגֶף בָּעָם', במדבר יז, יב) אינה משמשת עוד במשמעות של מחלה.

למילה הלועזית "אינפלוואנציה" קבע אליעזר בן-יהודה חלופה כבר בקיץ תרנ"ג (1893) בהערה לידעיה חדשותית בעיתונו "הצבי" על מצב התחלואה ביפו. בידעיה משולבת המילה **שפעת**, ובהערת השוליים למילה נאמר: "שם עברי, על פי משקל שמות המחלה לה'אינפלוואנציה' [influenza], ממקור איטלקי, על פי משמעות המלה הזאת" (21 ביולי 1893). כדרך של מילים עבריות מחודשות – לעיתים חולפות עשרות שנים עד שהן נקלטות; כך בראשית התחדשות העברית וכך גם כיום.

המילה 'מדיצינה' שבכותרת המאמר בהפועל הצעיר היא בלשוננו היום **רפואה**, ומשמעות זו של המילה – המקצוע והמדע של הריפוי – מוכרת כבר בימי הביניים. במקורה המקראי ציינה המילה 'רפואה' 'תרופה' או 'החלמה'. ובמשמעות של תרופה היא משמשת עד היום במטבע הלשון "להקדים רפואה למכה". נראה שהמילה 'מדיצינה' ושם התואר 'מדיציני' נעלמו מן השימוש (חוץ מהשם "הסתדרות מדיצינית הדסה").

נחזור לעניין המגפות. כידוע מחוללי המגפה הם **נגיפים** – וירוסים בלעז. מי חידש את המילה 'נגיף' איננו יודעים עד רגע זה. התייעוד הראשון שמצאנו לה הוא במילון האנציקלופדי "כל-בו לחקלאות" מאת מלך זגורודסקי שיצא לאור בשנים 1939–1940 בצירוף **נְגִיף-סִנִּין**. השם הלועזי **וירוס** שניתן לגופיף הטפיל הזה גזור ממילה לטינית שמשמעה רעל, שכן תחילה (לקראת סוף המאה התשע-עשרה) סברו שמדובר ברעל שחיידיקים מפיקים. גם בעברית אפשר למצוא תחילה 'רעל' ו'ארס' כחלופות ל'וירוס'. כשהתחדשה המילה 'נגיף' בעברית כבר היה ידע רב יותר על גופיפים אלו. כך או כך ברור שהמילה חודשה בהשראת המילה מגפה, בהיות הנגיף מחולל המגפה. שם התואר **סנין** משקף את הדרך שבה התגלו הנגיפים – על ידי סינון תמיסה המכילה חיידיקים במסנן בעל נקבים קטנים מגודלם של חיידיקים. הצורה **נְגִיף** בשווא נקבעה באקדמיה לפי הכלל (שבינתיים בוטל) שמילים שאינן נוטות לנקבה ישויכו למשקל פֻּעִיל ולא למשקל פְּעִיל. קליטת המילה העברית 'נגיף' ארכה שנים, ונראה שרק בימי הקורונה קיבלה החלופה העברית עליונות מוחלטת.

ימי הקורונה מספקים הזדמנות לחלופות עבריות נוספות לתפוס את מקומן בלשון. כך הם **התסמינים**

שיחות עם עגנון על חברה ולשון

אהרן בר-אדון

בחבורת הקרובה של "העברית" (העברית סז [בדפוס]) יתפרסם מאמר נרחב מאת פרופ' אהרן בר-אדון, ובו הוא מביא תכתוב שיחה ארוכה שניהל עם ש"י עגנון בירושלים בי"ט בטבת תשכ"ט, בהיות עגנון בן 81 – כשנה לפני פטירתו. במאמר מובאים דבריו של עגנון כפי שנאמרו, בלוויית הרחבות רבות, ציטוטים מספריו והשוואות למקורות אחרים. כאן מובא קטע קצר מדברי עגנון (בגופן מודגש) ומהערות בר-אדון עליהם (בגופן רגיל). במאמר השלם ב"העברית" יבואו גם ציוני המקורות המפורטים.

חסיד כי בנסיעתו לשם הכנסת כלה "נתגלגל לכפר אחד ועשה שבת אחד אצל אחד מל"ו צדיקים, שעליהם העולם עומד". ובין שאר סיפורים על אותו נסתר מסופר שהוא היה חופר טיט בשביל בנות ישראל לטיחן קרקע בתייהן לכבוד שבת, "ובשבת לא היה מדבר אלא בלשון הקודש". ומאין היה אותו ר' יודיל חסיד, גיבור "הכנסת כלה", אם לא מק'ק ברוך, לא הרחק מבוצ'אץ' הגליצאית, עיר מולדתו של עגנון? וכך מתקשרים הדברים במשנתו של עגנון, ותורה שבכתב ותורה שבעל פה שלו משלימות אהדד³.

ועגנון מוסיף ומעדכן טענות:

ובירושלים, ב"בית אל", היו מפלפלים בלשון הקודש, בעברית, וספק אם שם היה אדם שידע את בן-יהודה, בבית הכנסת "בית אל" של המקובלים, בעיר העתיקה.

בר-אדון: בזמן שבאת לירושלים... אתה הגעת לירושלים בראשית המאה הזאת, בעצם בפעם הראשונה...

עגנון: אני באתי לארץ ישראל בפעם הראשונה בתרס"ז, בל"ג בעומר תרס"ז, ואחר שנה באתי לירושלים, בערב שבת חזן [=חזון, בהטעמת מלעיל].

בר-אדון: באיזו מידה מצאת את העברית משומשת בבית וברחוב בשנת תרס"ז ובתרס"ח?

עגנון: המקומות היו שונים. אם אני נפגשתי עם יהודי ספרדי או מרוקני או תימני, אז כמובן דיברנו עברית. אם נפגשתי עם אותם המאיתיים פועלים שהיו אז בארץ – היו מאיתיים פועלים חוץ מן הפועלים של היקב, ורובם ככולם דיברו עברית – [אזי דיברנו עברית]. היו אחדים שהיו מכניסים מילים ביידיש כמו [היו] מכניסים בימים שלפני גתה, שהיו מכניסים בגרמנית מילים צרפתיות, אבל לא שזה שימש אופן של דיבור. ובכן, בכל המקומות ובכל הדורות היו [משתמשים בעברית]. הרבה פעמים שאני נפגשתי עם יהודים מהיישוב הישן, וכמובן בתור אדיבות התחלתי מדבר איתם ביידיש – ואילו הם ענו לי בעברית!

והוא עובר לספר מעשה שהיה:

זה היה בעיר העתיקה, כשיצאתי מבית הכנסת של ניסן ב"ק, "תפארת ישראל", בליל ראש השנה. יצאתי ופגש אותי יהודי [בהטעמת מלעיל] אחד ובנו, ושאל אותי "הרי אינך [מאנשי המקום]... אני אלוהה אותך עד לשער יפו, כדי שלא תטעה". התחלתי מדבר איתו, הוא דיבר איתי בעברית. לשון הקודש היה דבר מובן מאליו. התחלתי להתנגדות דווקא על ידי בן-יהודה. לפני איזה שנים אני מוצא בכיכר השבת איזה אנדרלמוסיה, שזרקו אבנים ועוד... אני פוגש ילד אחד ושואל אותו: "מה זה? מה היה כאן?" – הוא עונה לי ביידיש. אמרתי לו: "אי אתה [בהטעמת מלעיל] יודע לדבר בלשון הקודש?" – אמר לי: "אני יודע, אני יודע יותר טוב מכל הפושעים האלה..."

והוא חוזר ומסכם כפזמון חוזר:

כן, הדבר ככה, בכל הדורות ובכל המקומות דיברו עברית!

1. עגנון נהג להגות את הביטוי בהגיגו האשכנזי המלעילי: "עוליו השולם".
2. כך נקרא הרב הראשי (הספרדי) בימי השלטון הטורקי-עותמאני. נקרא בעברית הראש"ל – הראשון לציון, וכך נקרא הרב הראשי של העדה הספרדית עד ימינו.
3. מעניינת ההשוואה עם פועלי העלייה השנייה, שהם בבחינת "סיעה של נסתרים שעליהם העולם עומד, שאפילו בימות החול הם מדברים בלשון הקודש, וחופרים להם בורות לזבל, כדי לטייב את אדמת ארץ ישראל".

עגנון: הקרן הקיימת ה[י]ת[ה] מוציאה חוברות בשם "לְנֶעֱר", ונדפסה שם מחברת של פרופסור קלוזנר על בן-יהודה בתור מחיה הלשון, ועוד ועוד. פגש ר' לייזר [=אליעזר מאיר] ליפשיץ, עליו השלום, את אוסישקין, עליו השלום¹, ושאל אותו: "הרי אתה יודע שלא בן-יהודה מחיה הלשון, שהלשון לא מתה מעולם". הוא [אוסישקין] אמר: "גם אני ידעתי, אבל העם מבקש לו גיבור, ואנחנו נתנים לו את הגיבור".

כשאני באתי לארץ ישראל פגש אותי הראשון סָבֵל, אפרים כמדומני, דיבר איתי עברית. הוא בוודאי לא שמע מעולם את השם בן-יהודה.

ייתכן גם ייתכן שעל סמך ניסיון אישי זה שהיה לעגנון עם אותו סָבֵל שדיבר עימו עברית בהגיעו לארץ סיפר את האפיזודה הבאה בסיפורו "שבועת אמונים". שושנה, בת הקונסול ארליך, והד"ר יעקב רכניץ נסעו בעגלה מן השוק לבית המלון. כשהגיעו למלון הציעה ליעקב שיצאו לגן ושיאמרו לרכב שיניח את הכלים במלון: "באיזו לשון דיברת עם הרכב? עברית? – ומה הלשון שבסידור, עברית? אם כן רכב זה מדבר בלשון של התפילה". כנראה הסבל והרכב אינם אלא אחד, ושני הסיפורים לעניין אחד נתכוונו.

ועגנון ממשיך:

עגנון: ואותם האנשים שאני גרתי עימם בחצר, והיו [ממשפחת] אמזלג, גם כן לא ידעו את בן-יהודה, לא התעניינו [בבן-יהודה].

משפחת אמזלג היא המשפחות הספרדיות הוותיקות ביפו ומהתושבים הראשונים של שכונת נווה צדק שביפו. אבי המשפחה, מר חיים אמזלג, היה קונסול בריטניה ביפו. ואכן עגנון גר עימם בחצר. וכאן עובר עגנון לסקירה היסטורית בזעיר אנפין של מסורת דיבור באומה ללא זיקה לבן-יהודה:

עגנון: ואיך מתארים לעצמם? – כשבא הרבי [עובדיה מ]ברטנורא מאיטליה, מצא פה רק יהודים שמדברים איטלקית, שהיה יכול לדבר עימם? הוא לא ידע ערבית – הוא דיבר עימם עברית!

וכשבא השל"ה הקדוש מפרנקפורט או מפוזן [צ"ל: פראג] וקיבלו אותו בדמשק, והוא מספר שדרש שם דרשות – ובאיזו שפה הוא דרש? לא בגרמנית או בלינגוואה-פרנקית. הוא דיבר לשון הקודש וכל העם הבינו! הרי רצו אפילו לקבל אותו בתור רב ראשי – אז עוד לא ה[י]ת[ה] אפילו המילה רב ראשי... מכל מקום, מעולם לא פסקה העברית בתור שפת דיבור. לא כל העם דיבר, אבל הבינו לדבר זה את זה.

וכשבא הרב מאיר אורבך, הרב מקאליש בפולין... זה כבר היה גרמניה... לא, לא, זה היה בפולין, אני טעיתי, בפולין, והוא בא לכאן [לירושלים], והיו לו שיחות עם החכם באשי² – זה לא ידע יידיש, וזה לא ידע לא לאדינו ולא ערבית – דיברו, היו מפלפלים ומדברים [בלשון הקודש].

היו יהודים שדיברו עברית... עוד בגליציה... שלא דיברו בשבת רק בלשון הקודש.

תופעה זו הוא חוזר ומזכירה בהזדמנויות מספר. למשל ב"תמול שלשום" יש סיפור מעניין על ביקורו של יצחק במושב עין גנים, שהיה "המושב הראשון לפועלים העברים בארץ ישראל, שקנו להם את מקומם בעבודתם". הוא מלא התפעלות ממעשי "חבריו הראשונים", ובטיילו בקצה המושבה הוא מעלה הרהורים על כל אשר ראה ושמע שם. נדמה לו שהוא כבר ראה ושמע מעין אותם הדברים, אבל הוא מתלבט היכן ראה או שמע זאת, והלא מעולם לא היה במושב עובדים זה. נזכר סיפור שמספרים על זקן ר' יודיל

חוטית נודדת

■ (השם המדעי: *Rhopilema nomadica*)

מדוזה זו היא הנפוצה ביותר בחופי הים התיכון של ישראל, אך מקורה באוקיינוס ההודי. הפעמון שלה פחוס ומחוספס, צבעה לבן וצריבתה חזקה. שמה מרמז על החוטים הרבים המשתלשלים מגופה באזור הזרועות.

פחלת-שולים חלקה

■ (השם המדעי: *Rhizostoma pulmo*)

כחולת-שוליים חלקה

עד להגעת החוטית הנודדת הייתה מדוזה זו הנפוצה ביותר בחופינו, ולכן נקראה 'מדוזה מצויה'. היא בעלת מעט חוטים, פעמונה קמור וחלק, צבעה לבן עד כחלחל וצריבתה בינונית. שמה מרמז על הפס הכחול העבה בשוליה. הצירוף **כחולת-שוליים** הוא צירוף סמיכות שגרעינו שם תואר, בדומה לצירופים: יפת-עיניים, גבה-קומה.

פעמונית נקדה

■ (השם המדעי: *Phyllorhiza punctata*)

פעמונית נקודה

מדוזה זו נפוצה מאוד בחופי הים התיכון של ישראל בראשית הקיץ. מקורה בחופי אוסטרליה. צבעה שקוף-לבן עד חום וצריבתה חלשה. היא נקראת על שם הנקודות הלבנות על הפעמון שלה.

זר-פרחים ים-סופי

■ (השם המדעי: *Cotylorhiza erythraea*)

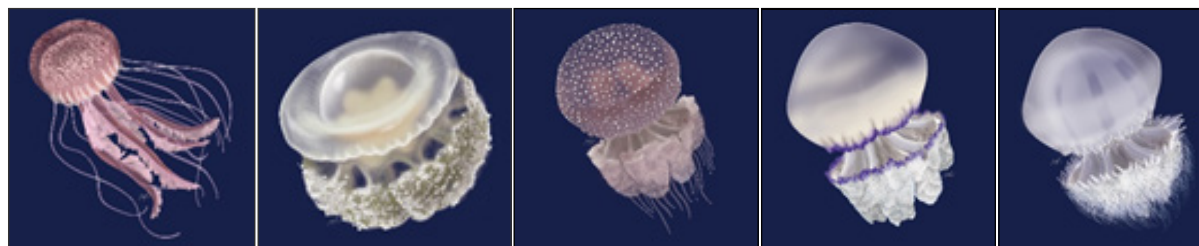
מדוזה קטנה ונדירה, שהגיעה לחופי הים התיכון של ישראל דרך תעלת סואץ בשנת 2012, ומאז החלה להתבסס בהם. פעמונה קעור, צבעה שקוף עד לבן, והיא אינה צורבת. שמה הצירוי ניתן לה על שם ה'כפתורים' הלבנים על זרועותיה הדומים לזר פרחים.

שיטת ארגמנית

■ (השם המדעי: *Pelagia noctiluca*)

שיטת ארגמנית

מדוזה קטנה ונדירה מאוד בחופי הים התיכון של ישראל המופיעה כאן רק בסערות חורף גדולות, נפוצה במערב הים התיכון, בים סוף, באוקיינוס האטלנטי ובאזורים חמים באוקיינוס השקט. שם הלואי המדעי *noctiluca* פירושו 'זוהרת בלילה', ואכן מדוזה זו מסוגלת לייצר אור. היא בעלת זרועות ארוכות ומעט חוטים הצורבים צריבה חזקה. צבעה ורוד מנומר עד חום, ועליו מרמז שמה.

שיטת ארגמנית

זר-פרחים ים-סופי

פעמונית נקדה

פחלת-שולים חלקה

חוטית נודדת

בעלונים אלו מבחר שמות של מדוזות ומסרקניות שאושרו במליאת האקדמיה (ישיבה שסז) בסיוון תש"ף (יוני 2020). תודה לוועדה למונחי זואולוגיה שהכינה את רשימת השמות ולד"ר דור אדליסט ולצוותו על המידע המפורט. איורים: ג'סיקה קורן.

ירחית ארבע-קשתות

■ (השם המדעי: *Aurelia aurita*)

בישראל נפוצה בעיקר בחופי אילת. צבעה שקוף-לבן וצריבתה חלשה. דרך הפעמון שלה נשקפות ארבע הקשתות, שעליהן שמה מרמז. זו המדוזה הנחקרת ביותר עד כה משום שהיא נפוצה במרבית האוקיינוסים והימים.

מדוזה-הפוכה מטמיעה

■ (השם המדעי: *Cassiopea andromeda*)

מדוזה קטנה ונדירה בחופי הים התיכון של ישראל. צבעה חום-ירוק, והיא איננה צורבת. לרוב היא שוחה כשפעמונה הקעור מופנה כלפי מטה וזרועותיה כלפי מעלה. בזרועותיה חיות אצות שבאמצעותן היא מבצעת הטמעת-אור (פורטסינתזה).

מצפנית נקדה

■ (השם המדעי: *Chrysaora pseudoocellata*)

מדוזה קטנה, צבעה לבן ויש לה זרועות רבות וארוכות. בגב הפעמון שלה ישנם פסים בדגם מצפן ובשוליו שמונה נקודות כהות, ועל כך שמה מרמז. בשנת 2019 זוהתה מדוזה מצפן זו כמין חדש בישראל, ובהמשך התברר כי מדובר במין חדש למדע.

מסרקנית זהרורית

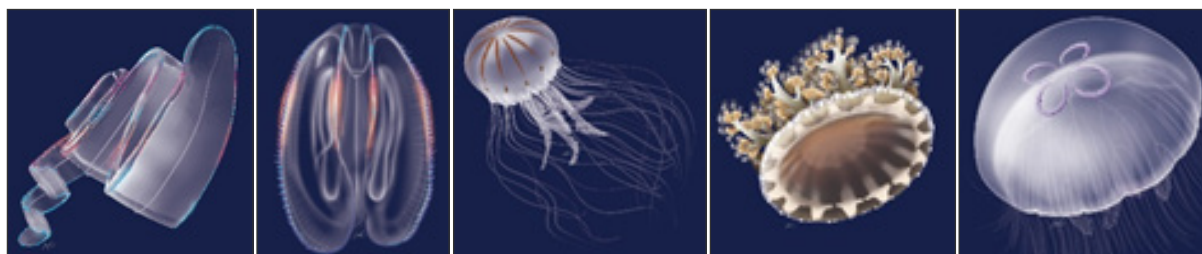
■ (השם המדעי: *Mnemiopsis leidyi*)

מסרקנים הם בעלי חיים ימיים דמויי מדוזות. מסרקנית זו יכולה לחיות בטווח טמפרטורות ומליחויות גדול מאוד. היא החלה להופיע בחופי הים התיכון של ישראל בשנת 2007. מקורה באזור המערבי של האוקיינוס האטלנטי. היא בעלת מבנה אליפטי, צבעה שקוף, והיא אינה צורבת. על שוליה ארבע שורות של ריסים זוהרים בצבעי הקשת המשמשים אותה לשחייה.

אבנט נגה

■ (השם המדעי: *Cestus veneris*)

מסרקנית זו נפוצה מאוד בכל ימי העולם הטרופיים והסוב-טרופיים. בישראל נצפתה מעט. היא דומה לסרט רחב ושקוף הנראה כנע בגלים. אורכה עשוי להגיע למטר וחצי. היא ניזונה מפלנקטון ואינה צורבת. שמה ניתן לה על פי שמה המדעי.

אבנט נגה

מסרקנית זהרורית

מצפנית נקדה

מדוזה-הפוכה מטמיעה

ירחית ארבע-קשתות

מניין קיבל הפיל את החדק?

אלכסיי (אליהו) יודיצקי ודינה סוקול

ציורי הפילים מימי הביניים יכולים להסביר מדוע כונה החדק בשמות שופר או חצוצרה. אבירי אלכסנדר מוקדון נלחמים בפילים בכתב יד צרפתי מימי הביניים

בראש הסליחה "אין מי יקרא בצדק" כתב המחבר שלמה הבבלי "אין מי יקרא בצדק / איש טוב נמשל כְּחֶדֶק". לדובר העברית בן זמננו דימויו של איש לחדק עלול להישמע תמוה, שהרי לכאורה אין חדק אלא אפו הארוך של הפיל. אך באמת משמעות המילה 'חדק' מן המקרא ועד ימי ההשכלה היא 'קוץ' או 'שיח קוצי',¹ ובפיוט שציטטנו האיש נמשל לשיח קוצי, כגון ערער או קמשון. ומנגד אפו של הפיל נקרא בספרות העברית שלפני תחילת המאה ה-20 **אף, חוטם, שופר וחצוצרה**.² אם כן מתי ומדוע החלו לקרוא לאפו של הפיל 'חדק'?

1. יצאנו בעקבות הפיל ומצאנו את חדקו במילונם של אליעזר בן-יהודה ויעקב שטיינברג שהתפרסם בתחילת המאה ה-20.³ נראה שזהו המילון הראשון המבאר את המילה **חדק** כ'אפו של הפיל'. ומניין נוצקה משמעות זו במילה חדק? נראה שעורכי המילון מצאו את חדק במשמע הזה בספר 'צל עולם' המצוטט במילון הגדול של בן-יהודה, וזה לשונו:⁴

הפילים הם בהמות גדולות וכחם גדול וכו' על גביהם ישאו מגדל גדול מלא עם מזויינים ו**חדק** אחד יוצא מפיו אשר בו יקבל מאכלו וה**חדק** רחב בו יבלע אדם בפעם אחת...
ואלכסנדר מוקדון וכו' עשה אנשי אש בכלי נחשת בצורות איש ובהלחמו עם רוכבי הפילים הקריב אנשי האש נגדם והפילים שלחים ה**חדק** לבלע אותם ונשרפים.

ביאורו של בן-יהודה כי חדק הוא אפו של הפיל מסתבר לפי ההקשר, אך הוא מעיר על אתר בהערה 3: "לא נתברר מקורו". הדבר אומר דורשני, שהרי מה טעם יכנו את אפו של הפיל במילה המקראית שמשמעה 'קוץ'?

2. כדי להתחקות על מקורו של **חדק** נעמוד תחילה על טיבו של הספר 'צל עולם' הנזכר לעיל. זהו תרגומו של הספר הצרפתי *L'Image du Monde* שפירסם גוטיה ממייץ ב-1245.⁵ יש בו תיאורי גאוגרפיה, אסטרונומיה, זואולוגיה ועניינים נוספים שהיו ידועים במאה ה-13. מובן שרבים מן התיאורים אינם נכונים, מוגזמים או אינם מדויקים. הספר ניתרגם לעברית והודפס לראשונה ב-1733 באמסטרדם בשם 'צל עולם', ולאחר מכן יצאו במאה ה-19 יותר מעשר מהדורות של הספר.

* תקציר המאמר שהתפרסם בלשונו פב, ג (תש"ף), עמ' 296–300.
1. למשל א' אבן-שושן, המילון החדש, ערך 'חדק'. במקרא נמצא "טוֹבֶם כְּחֶדֶק יֵשֶׁר מְסֻכָּה" (מיכה ז, ד); "דָּרָךְ עֲצֵל כְּמִשְׁכַּת חֶדֶק וְאֵלֶּךְ יֵשֶׁרִים סֶלְלָה" (משלי טו, יט).
2. לדוגמה: "וישלח הפיל את אפו" (מנדלי מוכר ספרים, תולדות הטבע א, 1862, עמ' 335); "חוטם הפיל ארוך עד מאד" (שם, עמ' 30). "הפיל מכהו ארצה בשופרו (ריסעל) החזק" (יוסף שיינהאק, תולדות הארץ א, 1841, עמ' סב); "חצוצרת הפיל (עלפאנטין ריסל)" (שם, עמ' רכג). המובאות נלקחו מאתר "מאגריס".
3. א' בן-יהודה ו' שטיינבערג, מלון עברי מתרגם אשכנזית המדברת בין היהודים ורוסית, וילנא תרס"ג, עמ' 370.
4. א' בן-יהודה, מלון הלשון העברית הישנה והחדשה, ירושלים תרס"ט–תשי"ט, ג, עמ' 1453.
5. י' אלבוים, "מהדורותיו של ספר 'צל העולם'", קרית ספר מז (תשל"ב), עמ' 162, וההפניות שם.
6. יש אומרים שתרגומו מתתיה דלאקרוט בן המאה ה-16, ראו אצל אלבוים שם. אך יש חולקים על כך וסוברים כי תורגם במאה ה-13 או ה-14 סמוך לצאתו לאור. ראו A. Neubauer, "Les traductions hébraïques de l'Image du Monde", *Romania* 5 (1876), pp. 129–139.

3. במהדורת וילנה (1802) של הספר המילה 'חדק' אכן מופיעה לציון אפו של הפיל.⁷ ואולם בדפוס הראשון של הספר מ-1733 הגרסה שונה במקצת. שם נכתב:⁸

ו**הדק** אחד יוצא מפיו אשר בו יקבל מאכלו ו**הדק** רחב [...] והפילים שולחים **הדק** לבלוע אותם.

אם כן בגרסה זו **הדק** חלף **חדק** וה**חדק**! לעומת זאת כתב היד של הספר שנכתב ככל הנראה במאה ה-16 גורס:⁹

ו**דק** אחד יצא מפיו בו תקבל מאכלו ו**הדק** רחב לבלוע אדם פעם אחת [...] ויקריבו אליהם הפילין וישלחו איש את **דקיהו** ויבלעו אותו! האש וישרפו.

מתברר אפוא שהתרגום בכתב היד שונה למדי מן התרגום המודפס. כדי לבאר את נוסח התרגום נעייין במקור הצרפתי. כנגד המילה 'דק' או 'הדק' באה המילה bouel. בצרפתית המודרנית מקבילה לה המילה boyau ומשמעה 'מעיים, קרביים'. בצרפתית בימי הביניים המילה bouel שימשה הן למעיים בכלל הן למעי הגס ולמעי הדק הן במשמעות מושאלת לאיבר המין הגברי, חבל הטבור וכן חדק של פיל.¹⁰

4. כידוע המילה **דקין** או **הדקין** רגילה בעברית לציון האיברים הפנימיים של הגוף.¹¹ ולפיכך מסתבר שהמתרגם של 'צל עולם' תרגם את המילה ← ←

7. דף ט ע"ב ודף י ע"א. יש הבדלים דקים בין גרסתו של בן-יהודה לזו של מהדורת וילנה.
8. דף ח ע"ב ודף ט ע"א.
9. כתב היד של החיבור נמצא בספריית הבודיאנה ומספרו Opp. 579 (מספר ישרן – Opp. 1166); מספר הצילום בספרייה הלאומית הוא F. 22083.
10. ראו למשל בערך boyau במילון לצרפתית של ימי הביניים *Dictionnaire du Moyen Français* (1330–1500) במרשתת באתר atilf.fr.
11. כגון: "ניקבה המרה, ניקבו הדקין, הכרס הפנימית שניקבה" (חולין ג, ה); "חלב הלב וחלב המעים והן הדקין המלופפין" (רמב"ם, מאכלות אסורות, ז, ט).

החיסון – מן האסכרה ועד הקורונה

יעקב עציון

חי ודק), ולפני כן השתמשו בשלל חלופות למילה: **בקטר**, **מזיק**, **יצרור** (יצור קטן), **בציל** (מהמילה הלועזית בצילוס – bacillus, שפירושה מקל קטן), **מתג** (בשל צורת החיידקים שנתגלתה לחוקריהם הראשונים, מעין קו קטן – דוגמת המתג שבטעמי המקרא), **קו** ואף **מרכה**, כשם הטעם שבמקרא. ד"ר טובים מכנה כאן את החיידקים בשמות מתג או בציל, ובמקומות אחרים במאמרו הוא מכנה אותם **כמהים מתפוררים** או **פרפרות**, "יען אשר ברבותם יתפוררו ויחצו לשנים" (כך במאמר מיום 19 בנובמבר 1985 – המאמר הראשון בסדרת המאמרים על הדיפתריה). המתגים והבצילים כמעט אינם מוכרים לדובר העברית כיום (השם מתג עודנו משמש בספרות המקצועית לסוג מסוים של חיידקים), אך מילה אחרת שטבע ד"ר טובים מלווה אותנו עד ימינו אנו: **החיסון**. את מאמרו מ-29 במאי 1896 הוא מכתיר בכותרת: "החסן מפני המחלות המתדבקות – פאחד ראשי היסודות אשר עליהם נוסדה המצאת נסויי הרפואה". בהערות שוליים הוא מבאר למה הוא מכון בשם חוסן:

להעתיק לעברית את המושג אימוניטאט (אי-כשרון לחלות חלי ידוע) בחרתי בשם "חוסן", אשר יכון באחת למושג "אומץ" ולמושג "מחסה". לפי זה תהיה הוראת שם התואר חסון – אימון בלע"ז – כלומר בלתי מוכשר לחלות חלי ידוע, וענין הפעלים "חסן" ו"החסין" – אימוניזירן בלע"ז, כלומר הנחיל אדם או חיה את הכשרון לעמוד נגד חלי ידוע ולבלתי חלות אותו [...] בשמות "חיסון" ו"החסנה" אשתמש במאמרי זה לתרגם את המובן אימוניזציון בלע"ז – כלומר הנחלת החוסן מפני מחלה ידועה.

השורש חס"ן בתנ"ך נושא את המשמעויות כוח ועוצמה (למשל בפסוק מספר עמוס "כגבה ארזים גבהו וחסן הוא פאלונים"), וכן הוא מתפרש מלשון שמירה ואחסון (למשל בירמיהו: "ונתתי את כל חסן העיר הזאת ואת כל יגיעה ואת כל יקרה ואת כל אוצרות מלכי יהודה אתן ביד איביהם"). ד"ר טובים מכנה את המשמעויות הללו בשמות אומץ ומחסה, ולכן הוא בוחר בשורש זה להביע את תכונת החוסן הרפואי – כלומר הכוח המעניק לבעל החיים מחסה והגנה מפני המזיקים. כפי שהוא מתאר בהערות, הוא השתמש בבניינים שונים כדי לתאר את פעולת החיסון – חיסן בבניין פיעל, כמו בימינו, וכן החסין, בבניין הפעיל. בהתאמה, שמות הפעולה יהיו חיסון או החסנה. לימים אימצה העברית את הצעתו, אך בחרה בבניין פיעל לשימושים הרפואיים, והותירה את שאר הצורות למשמעים האחרים של השורש חס"ן. כך, איננו משתמשים בתואר חסון במשמעות הרפואית, וכן איננו אומרים שהתרופה החסנה את האדם, אלא קוראים לפעולת הענקת החסינות בשם חיסון, ובמטונימיה כך נקרא גם התרכיב שמוחדר לגוף במטרה לחסנו.

בתקופה מאוחרת יותר התרחבה המשמעות הרפואית גם לתחומים אחרים, וכן בגד חסין אש הוא בגד המחוסן ומוגן מפני האש, וחוקי החסינות מעניקים הגנה לבעלי תפקידים מפני האשמות שונות.

ברחבי העולם שוקדים במרץ רופאים וחוקרים על מציאת חיסון למחלה שמחולל נגיף הקורונה. מניין הגיעה המילה חיסון במשמעה הרפואי אל העברית? נראה שאפשר לשים את האצבע במדויק על השימוש הראשון במילה: מאמר מאת הרופא יצחק בן יוסף טובים שהתפרסם בעיתון המליץ משנת 1896.

טובים, ד"ר לחכמת הרפואה בפטרבורג, פרסם ב'המליץ' סדרה של מאמרים על מחלת "הדפתיקה", האסכרה בלשונו – ובהם הוא מפרט באריכות, בלויית תרשימים, את דרך פעולתה ואת דרכי ריפוייה. בחלק הראשון של הסדרה תיאר ד"ר טובים את דרכי ההתמודדות עם המחלה שהיו מקובלות בעבר, ובחלק השני הוא הציג את "אופן הריפוי החדש". כך פותח החלק השני:

בפרקי מאמרי זה הראשונים הנה דברתי על קדמוניות האסכרה, על הבצילים או המתגים המעוררים את המחלה הזאת [...] על הליכות האסכרה, מראותיה וסימניה ועל המוקשים, אשר טמנה המחלה לנפש כל הנגפים בה. (המליץ, 22 במאי 1896)

הבצילים והמתגים הם חלק מהשמות שניתנו ליצורים הקרויים בפניו היום חיידקים. המילה **חידק** היא מחידושי אליעזר בן-יהודה (הלחם של

מאמרי מדע:
הדפתיקה
אי האסכרה ואופן רפוייה החדש.
מאת יצחק בן יוסף טובים ד"ר לחכמת הרפואה בפטרבורג.
ב
החסן מפני המחלות המתדבקות – פאחד ראשי היסודות, אשר עליהם נוסדה המצאת נסויי הרפואה.
החוסן (невосприимчивость, Jammunahait) אצל אדם וחיות הוא סגולה הנוף לבלתי התחלות על ידי פעולת כל סבה סוכבת החלואים. וכאשר רבו סבות המחלות, כן גם רבים ושונים סיני החוסן. פה ארבר רק על אודות החוסן מפני המחלות המתדבקות או הפסאיות וספני הרבנות הפרפרות (הבקטריית) וארסין, אשר יעוררו את המחלות תתן (עיי' I פרק א' ופרק ב').

המליץ, י"ז בסיוון תרנ"ו, 29 במאי 1896

המשך מעמוד 6

bouel במקבילתה העברית **דק** במשמע 'מע', וכך מופיע בכתב היד ובמהדורה הראשונה שיצאה באמסטרדם. ואילו מהדורת וילנה סמכה על טקסט משובש או מתוקן שבו בהיקרות הראשונה נכתב **חדק** במקום **הדק** ובהמשך באה הצורה המיוחדת **החדק**. מן המהדורה הזאת (או ממהדורה אחרת שנסמכה עליה) שאבו בן-יהודה ושטיינברג את המילה **חדק** במשמע 'אפו של הפיל' למילונים שלהם ומשם נפוץ השם, שלידתו בטעות דפוס, בעברית החדשה. כך אפוא קיבל הפיל את החדק שלו בעברית.

מונחי רחצה לנוער העברי
בחופי ניו יורק

בשנת תרצ"ו, 1936, יוסד בעיר ניו יורק ארגון בשם "הסתדרות הנוער העברי". בקיץ של אותה שנה פנה יצחק הלר, שכיהן כסגן יו"ר ההסתדרות וכיו"ר ועד הלשון שלה, אל ועד הלשון העברית בירושלים וביקש רשימות מונחים עבריים בנושאי תרבות ופנאי (להרחבה בעניין ארגון זה ראו מ' פלאך, התרבות העברית באמריקה: 80 שנות התנועה העברית בארצות-הברית תרע"ו–תשנ"ה [1916–1995], תל אביב 1998).

למכתבו צירף הלה רשימה של מונחים עבריים הקשורים לרחצה בים, והוא מבקש את חוות הדעת של הוועד בעניינם, שכן "אנחנו מכירים כי כל המחדש חדושי לשון בגולה בלי סמכות מארץ ישראל מכניס הפקרות בלשון וחס לנו לחטוא עוון פלילי כזה".

בארכיון האקדמיה נשמרה גם תגובת הוועד, ובה נכתב בין השאר "פעולתכם להפצת הלשון העברית בקרב הנוער המתלמד ראויה לשבח ואנו נשתדל בכל מה שביכולתנו להקל עליכם את הפעולה הזאת ובעיקר בהמצאת המונחים הדרושים". הוועד גם מפנה את הלר למונחי ההתעמלות ולמונחי ההלבשה שפורסמו ב'לשונו', וקורא לו לעדכן את רשימתו על פי המונחים שנקבעו ולשלוח שוב את המילים שאינן ברשימות הקודמות.

לא מצאנו בארכיון המשך לתכתובת זו, אך אפשר להבחין ברישומי הערות על רשימת מונחי הרחצה. למשל, המונח בלנר (מלשון בֶּלֶן) תמורת bathing suit נמחק ותחתיו נכתב "בגד רחצה", והמונח מעפורת תמורת bathrobe הוחלף ב"מעיל רחצה". לצד הצעות מעניינות אחרות, כמו קלי תירס ל־popcorn וחנוות כרכשאות (=נקניקים) ל־delicatessen, לא נרשמה הערה כלשהי.

מונחי רחצה הנוצח, ההפרדות הנוצר העברית			
anklets	קדסולות	garbage can	סל האשפה
amusements	חננונים	hot dog	נקניק
back stroke	הנועה גחיה	ice cream	גלידה
bathing cap	כפה רחצה	ices	כפורים
bathing suit	בלבג	local	קסומים
bathrobe	מעפרות	locker	מא
beach	חוף הים	lollipop	לוליק
boardwalk	רצף	lunch	ארוחת צהרים
breast stroke	הנועה תחיה	nut	אגוז
bus	אזומניבוס	pebble	חצץ
car	מכונית	pool	קקו
ehlorine	ידיקן	popcorn	קלי תירס
eircus	קרקס	rocks	אבנים
oomfort station	ביה הכסא	salt water	מים מלוחים
conductor	מנהל	sand	חול
erab	סרמן	shells	צדפים
crawl stroke	הנועה זחילה	shorts	מחניה
dive	קפץ	side stroke	הנועה צדיה
diving board	דף הקטיא	slacks	אברקים
drink(n)	משקה	staircase	מדרגות
driver	נהג	station	חתנה
drown	טרע	subway	חתחיה
duck	צלל	sun shade	שטחיה

[illegible]

העורך: יעקב עציון • סדר והפקה: אורית טפרברג

דואר אלקטרוני: ivrit@hebrew-academy.org.il • במרשתת: hebrew-academy.org.il
האקדמיה ללשון העברית, קריית האוניברסיטה, גבעת רם, ירושלים 9190401 • טלפון: 02-6493555